

**ПРОБЛЕМИ МОВНОЇ КАТЕГОРИЗАЦІЇ
В НАУКОВОМУ СПАДКУ Т. КУНА**

У статті розглянуто концепцію мовної категоризації, що її розробляв Томас Кун. Концепція залишилася незавершеною, а окремі тези автора - розкидані по різних публікаціях. Зроблено спробу зібрати їх воедино й реконструювати ключові аспекти моделі.

Ключові слова: категоризація, подібність, гештальт, Томас Кун.

Томас Кун відомий у всьому світі як філософ науки. Проте він працював також над моделлю мовної категоризації – одним із фундаментальних питань сучасної когнітивної науки, зокрема когнітивної лінгвістики [5], [11]. Однак його доробок залишається фактично невідомим не лише широкому загалові, а й фахівцям. Річ у тім, що Т. Кун не встиг сформулювати цілісну концепцію, а залишив після себе думки й замітки, розкидані по різних працях [6-10]. Відносно недавно була здійснена спроба реконструювати (наскільки це можливо) його концепцію й логічно її довершити [3], [4]. Однак у цій спробі, на нашу думку, хибно витлумачено суть підходу Т. Куна. Тому в цій роботі ми поставили мету відтворити в ключових, фундаментальних ри-

сах Кунову концепцію мовної категоризації з надією, що вона стане набутком наукової спільноти в неспотвореному вигляді.

Томас Кун розробляв свою концепцію під значним впливом ідей пізнього Людвіга Вітгенштейна, а надто поняття родинних подібностей, які, за словами, Вітгенштейна лежать в основі категорій і понять, що ними повсякчас послуговуються люди [1]. Одна з найбільших проблем із родинними подібностями полягає в тому, що досі не запропоновано моделі, яка хоча б віддалено претендувала на цілісність і завершеність. І хоча це поняття увійшло в підмурівок так званої «теорії прототипів» [11], філософи, психологи й лінгвісти, загалом кажучи, не взяли його на озброєння. Томас Кун же випрацював модель категоризації, засновану саме на родинних подібностей. Точніше кажучи, він не залишив більш-менш цілісного опису моделі, а запропонував пояснення, як відбувається вивчення категорій у реальному житті й висунув низку тез про різні аспекти категоризації.

Кунова модель двобічна чи, точніше, двонаправлена. Один її бік стосується щоденної, «наївної» категоризації, а другий – наукової категоризації. Т. Куна більше цікавила остання, однак він виходив із того, що в обох випадках відбуваються ідентичні процеси, а тому їх можна розглядати разом. Нас же, навпаки, більше цікавить щоденна категоризація, а тому ми прикладатимемо Кунові спостереження саме до цього випадку.

В центрі моделі Куна стоїть ситуація, що дістала назву «випадок із Джонні» (the Johnny case). Це мисленнєвий експеримент, що його Кун подав, аби проілюструвати одну з типових ситуацій, в якій дитина вивчає категорії природної мови. Він описує цю ситуацію так, що маленький Джонні іде на прогулянку зі своїм татом до звіринця, й той вказує йому на різних птахів, називає їх і поправляє свого сина, коли він неправильно вживає щойно засвоєну назву. За цей час, твердить Т. Кун, мозок дитини було «перепрограмовано», й стимули, що їх він раніше класифікував як *птахи*, тепер потрапляють до кількох різних груп. У сприйнятті хлопчика деякі ознаки (як-от довжина й вигин ший лебедя) набули ваги, а інші притлумилися, й так він навчився розрізняти лебедів, качок і гусей [7, с. 309–310]. Дослідник підкреслює важливість навчання для засвоєння категорій: «Дитині спершу мають сказати, які стимули слід зараховувати до того самого, а які до різних кластерів» [7, с. 310]. Цей метод опрацювання стимулів залежить від особливостей перцептивного простору: у ньому мають бути розлами (проміжки) між окремими категоріями. У прикладі з Джонні це значить, що між качками, гусьми й лебедями немає континууму проміжних екземплярів із градуальною зміною релевантних ознак. Якщо ж перцептивний простір континуальний, то, твердить Т. Кун, немає альтернативи стратегії, спертій на означення й правила – інакше його не впорядкувати. Перцептивний простір із розламами дає змогу утворювати категорії, що їх дослідник називає «природними родинками». Якщо дитина, перейнявши категорії від старших представників своєї спільноти, залишається в її межах, то ці категорії будуть достатніми для категоризації дійсності.

Щодо проблеми меж категорій, то Т. Кун пропонує таке пояснення: таких меж не проведено; існують кластери перцептивних стимулів (категорій), розділені проміжками в перцептивному просторі; людина-категоризатор зараховує нові стимули до

того чи того кластера на основі критерію подібності; тому немає проблеми межі та її постійного коригування.

В основу концепції Т. Куна покладено гештальти. Опанування категорій – це засвоєння гештальтів. Причому у випадку з Джонні засвоюються не лише візуальні характеристики, а й поведінкові, й формується «мультимодальний гештальт», себто такий, що включає різні типи даних.

Такий спосіб опанування категоризацією не зводиться лише до «остенсивної дефініції», адже дитині показують контрастивні набори стимулів (представників різних категорій), вона пробує застосувати щойно набуті знання, її виправляють – тобто йдеться про процес навчання категоріям [10, с. 503]. До того ж, у цьому процесі може засвоюватися суто мовне знання (наприклад, синтаксичні моделі чи моделі сполучуваності демонстрованого слова). Деякі зі спостережених ознак будуть випадковими (скажімо, агресивна поведінка певного птаха), а деяких бракуватиме (наприклад, шипіння гусей), тоді як інші, конститутивні ознаки завжди присутні за нормальних умов. Отже, так відбувається вивчення груп гештальтів із релевантними подібними й відмінними фізичними властивостями та відповідними мовними позначеннями.

Одним із ключових аспектів концепції Т. Куна є природа засвоєного знання. Дослідник наполягає на тому, що знання (як наукове, так і повсякденне), яке засвоюють на основі екземплярів, не можна переформулювати у формі правил без утрат. Екземпляри дають людині змогу класифікувати нові стимули за критерієм подібності, й цей процес, підкреслює Т. Кун можна буде цілком прояснити в термінах роботи нейронної структури мозку. Однак таке пояснення не дасть відповіді на улюблений закид філософів щодо підходу на основі подібностей: «Подібний стосовно чого?» Це питання вимагає формулювання правила, а у випадку кластеризації стимулів за подібністю воно недоречне [9, с. 192]. Інакше кажучи, людина засвоює гештальти (екземпляри), й далі порівнює нові стимули з цими гештальтами як цілісностями, які мають виокремні (під потребу) аспекти. Однак не варто намагатися встановити, за якими, власне, аспектами відбувається порівняння на основі подібності, бо оперування гештальтами – відмінний модус опрацювання інформації, ніж правила. У правилах оперують ознаками (критеріями), й тому стосовно категорій, побудованих на основі правил, можна вказати критерій (основу) подібності, а також вказати межі категорії. Т. Кун зазначає, що якщо екземпляри максимально уважно замінити правилами (точніше, вивести правила зі знання про екземпляри), то це може дати, в принципі, такі самі результати на виході, однак така заміна спотворює природу знання, що ним володіє мовна спільнота, та процедуру опрацювання цього знання. А тому модель на основі правил не відтворить реакцію реальної спільноти на майбутні експериментальні стимули або ж змінить природу цієї реакції [7, с. 314]. Питання про екземпляри й правила ще досі дискутується в когнітивній психології [5].

При такому підході особливої ваги набуває поняття подібності та зв'язків за подібністю (*similarity relations*). Т. Кун стверджує, що категорії, побудовані на основі подібності, є примітивні в тому сенсі, що групування відбувається без відповіді на питання: «Подібність за чим?» В основі модифікації схем категоризації лежать зміни зв'язків подібності, про які автор пише: «Джонні ... навчився застосовувати

символьні позначки до природи без нічого, щоб нагадувало означення чи правила відповідності. За їх відсутності він використовує вивчене, але тим не менш примітивне, сприйняття подібності й відмінності. Набуваючи це сприйняття, він щось дізнався про природу. Це знання потім може бути закладене (embedded) не в узагальненнях і правилах, а в самому зв'язку подібності» [7, с. 312]. Т. Кун усвідомив, що будь-яка спроба звзяти спектр усіх можливих подібностей до набору критеріїв подібності неминуче приводить до правил, а відтак іншого способу опрацювання інформації. Він обстоює докритерійне сприйняття подібності.

Відтак постає питання про природу подібності. По суті, це питання про реальність категорій, побудованих на основі подібності: Чи зв'язки подібності реально існують, а чи людина їх вбачає, знаходить у світі? (Пор. із класичною опозицією реалізм–номіналізм.) Відповідь Т. Куна співзвучна позиції, яка відома під назвою «концептуалізм» і яка закріпилася відносно недавно. Дослідник наголошує, що йому найменше хотілося б, щоб це питання сприймали як таке, що вимагає однозначної відповіді «так» чи «ні». Насправді ситуація складніша. Якби у всесвіті випадкових стимулів, то жодна категоризаційна схема на основі кластеризації стимулів не була б сталою – кожен наступний стимул міг би бути скаатегоризований так або інакше. Однак наш всесвіт складається не з випадково розподілених стимулів, а з певних груп стимулів («природних родин»), розділених розривами перцептивного простору. Тому, засвоюючи зв'язки подібності, ми дізнаємося щось про природу, яка об'єктивно існує. Конкретний зв'язок подібності вказує нам *один із* можливих (і далеко не завжди придатних) шляхів групування стимулів у природні категорії. Однак в іншому сенсі мовна спільнота справді накидає дійсності зв'язки подібності (а кожне наступне покоління «знаходить» їх у світі). Опановуючи мову, дитина приймає світ даних, що його мовна спільнота вже «покріила» у певний спосіб. І хоча є різні способи кластеризації стимулів у «природні групи», дитина приймає ту, яка закладена в конкретній мові. Вона не може вийти з неї й повернутися до стимулів. І лише коли традиційна категоризація виявляється незадовільною в якійсь точці, мовці можуть обрати альтернативну. Це, однак, не стосується всієї категоризаційної схеми чи всіх можливих альтернатив [10, с. 509]. Отже, Т. Кун вважає, що світ об'єктивно поділений на «природні родини», тобто стимули не розподілені рівномірно чи випадково, а з другого боку, стимули можна згрупувати по-різному.

Опанування категорії в концепції Т. Куна відбувається за умови багаторазового представлення екземплярів, причому різних представників низки близьких одна до одної (і потенційно сплутуваних) категорій. Дослідник наголошує, що це доконечна умова вивчення релевантних ознак і представників кожної з цих категорій [6, с. 536-537].

Модель категоризації Т. Куна має свої межі й обмеження:

1. Вона стосується лише тих випадків, що їх він називає «природними родинами». Обов'язковою умовою є наявність розламів перцептивного простору. Після того, як мозок обробляє стимули, саме наявність таких розламів (проміжків, порожнеч) дає змогу розрізнити природні родини. Те саме стосується неспостережуваних сутностей [9, с. 197]. В інших випадках застосовують правила й критерійні ознаки.
2. Вона стосується особливого типу категорій, а саме «видових назв» (kind terms). До видових назв зараховують природні види (natural kinds), артефактні види

(artifactual kinds) та соціальні види (social kinds). Деякі назви потребують докладної перевірки [8, с. 92].

3. Модель Т. Куна ґрунтується на мисленневому експерименті. Попри всю його природність і наближеність до реальності існує все ж таки потреба практичної перевірки. Аналіз реальних прикладів може виявити важливі аспекти, що залишаються неврахованими.

4. Модель Т. Куна стосується процесу передавання й засвоєння усталеної категоризаційної схеми, а конкретні випадки повсякденної категоризації – «ідентифікувальної категоризації» [2] – залишаються здебільшого поза його увагою, зокрема категоризація об'єктів на межі двох категорій тощо.

5. Концепція Т. Куна описує опанування категоріями з інструктажем. Наставник тут відіграє ключову й багатопланову роль: він є носієм усталеної категоризаційної схеми, яку передає новачку; він вказує на приклади, коригує помилки, пояснює відмінності. Автор переносить цю модель також на ситуацію оволодіння науковими поняттями, зазначаючи, що навіть отримуючи суто вербальну інформацію, студент зрозуміє її, себто засвоїть відповідні гештальти, лише з оперттям на досвід (наприклад, під час лабораторних експериментів). Однак така ситуація – лише одна з можливих. Досить часто опанування категоріями відбувається без супроводу – цілком самостійно або з допомогою суто мовної інформації (скажімо, поданої в довідковому виданні). Зрозуміло, що такі випадки потребують окремого розгляду й пояснення.

Отже, модель Т. Куна – це плідна розвідка в галузі мовної категоризації. Її ключові ідеї – остенсивно показані подібність і контраст екземплярів категорії, засвоєння гештальтів, категоризація за зв'язками подібності, «природні родини» й розлами перцептивного простору як їх передумова, оперування гештальтними представленими екземплярів (на противагу правилам та наборам необхідних і достатніх ознак), інструктаж досвідченішого мовця. Цю модель та її положення варто враховувати в дальших дослідженнях категоризації, зокрема в напрямках, що їх вона не охоплює.

Література

1. *Vitgenштайн Л.* Tractatus Logico-Philosophicus; Філософські дослідження / Л. Вітгенштайн ; [пер. з нім. С. Попович]. – К. : Основи, 1995. – 311 с.
2. *Старко В.* Категоризація категоризації / В. Старко // Проблеми зіставної семантики. – Вип. 9. – К. : Видавничий центр КНЛУ, 2009. – С. 57–61.
3. *Andersen H.* Kuhn's account of family resemblance: a solution to the problem of wide open texture / H. Andersen // Erkenntnis. – 2000. – Vol. 52. – Pp. 313–317.
4. *Andersen H.* The cognitive structure of scientific revolutions / H. Andersen, P. Barker, X. Chen. – Cambridge : Cambridge University Press, 2006. – 199 p.
5. *Handbook of Categorization in Cognitive Science* : [Ed. by H. Cohen and C. Lefebvre]. – Amsterdam : Elsevier, 2005. – 1136 p.
6. *Kuhn T. S.* Metaphor in science / T. S. Kuhn // Metaphor and Thought : [Ed. by Andrew Ortony]. – [2nd ed.]. – Cambridge : Cambridge University Press, 1993. – Pp. 533–542.
7. *Kuhn T. S.* Second Thoughts on Paradigms / T. S. Kuhn // The Essential Tension. – Chicago : University of Chicago Press, 1977. – Pp. 293–319.

8. *Kuhn T. S. The Road since Structure / T. S. Kuhn // The Road since Structure.* – Chicago, London : University of Chicago Press, 2000. – Pp. 90–104.

9. *Kuhn T. S. The Structure of Scientific Revolutions.* – [2nd ed., enlarged]. – Chicago : University of Chicago Press, 1970. – 210 p.

10. *The Structure of Scientific Theories / Ed. by F. Suppe.* – Urbana : University of Illinois Press, 1974. – 682 p.

11. *Taylor J. R. Linguistic Categorization / J. R. Taylor.* – [3rd ed.]. – Oxford : Oxford University Press, 2003. – 308 p.

Starko V. F. Issues of linguistic categorization in the scholarly heritage of Thomas Kuhn

The article considers the conception of linguistic categorization elaborated by Thomas Kuhn. The conception remained unfinished, and its tenets scattered across Kuhn's various publications. An attempt has been made to bring them together and reconstruct the key aspects of his model.

Keywords: categorization, similarity, gestalt, Thomas Kuhn.

Старко В. Ф. Проблемы языковой категоризации в научном наследии Т. Куна

В статье рассматривается концепция языковой категоризации, разработанная Т. Куном. Концепция осталась незаконченной, а отдельные тезисы автора – разбросанными по разным публикациям. Сделана попытка собрать их воедино и реконструировать ключевые аспекты модели.

Ключевые слова: категоризация, подобие, геиштальт, Томас Кун.